

مبانی حقوق دفاعی متهم در مرحله تحقیق در حقوق افغانستان و مصر

نعمت الله محقق*

چکیده

یکی از مسایل اساسی که ضامن حمایت از حقوق فردی و اجتماعی است و تأثیر ویژه‌ای در تأمین امنیت قضائی جامعه دارد، رعایت حقوق متهم در برابر اتهام یا اتهاماتی است که به وی نسبت داده می‌شود. از این رو؛ این موضوع از مهم‌ترین مباحث حقوق بشری محسوب می‌شود؛ بنابراین، لازم و ضروری است که مبانی دفاع از حقوق متهم مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد. حقوق متهم در حقوق بین‌المللی و ملی از جمله حقوق افغانستان و مصر مورد توجه جدی قرار گرفته است به این ترتیب در نوشتار حاضر ضمن تبیین مفاهیم کلیدی مرتبط با بحث، مبانی حقوق دفاع از متهم هم‌چون اصل کرامت انسانی، اصل آزادی انسان، اصل عدم سلب آزادی افراد انسانی در برابر اتهام وارده، اصل برابری فرصت‌ها یعنی حق انتخاب وکیل و فرصت دفاع برای متهم در برابر قدرت دولت و اصل برائت یعنی از آن جای که فرض بر بی‌گناهی متهم است بار اثبات دعوا بر عهده‌ای دادستان یا خصم است تا با دلایل متقن، جرم متهم را ثابت نماید، در غیر این صورت نمی‌تواند وی را محکوم کرد، مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: حقوق، دفاع متهم، مبانی، کرامت، آزادی، وکیل مدافع. اصل برائت.

مقدمه

انسان به‌عنوان یک موجود اجتماعی که حق حیات و آزادی از حقوق بنیادین او به‌حساب می‌آید، در نهادش هم حس قدرت‌طلبی، سودجویی و خودخواهی وجود دارد و هم گرایش‌های متعالی عدالت‌خواهی، کمال‌جویی و خداخواهی.

به این ترتیب، زندگی انسان در اجتماع با تعارض خواسته‌ها و تزاخم منافع افراد با یکدیگر مواجه می‌شود که اگر تدبیری اندیشیده نشود و هرکس بدون هرگونه محدودیتی، به دنبال تأمین خواسته‌ها و نیازهای خود باشد، سرانجام به اخلال در نظم جامعه یا استبداد منجر خواهد شد. برای مقابله و پیش‌گیری از این وضعیت، رفتارهای ناسازگار و هنجارشکن، جرم تلقی شده و با مجازات مواجه می‌گردد.

از سوی دیگر ممکن است شخص مجرم، به آسانی جرم را نپذیرفته و آن را موجب محدودیت آزادی خویش تلقی نماید. اکنون، برای این‌که هم آزادی افراد رعایت شود و جلوگیری از استبداد گردد و هم نظم جامعه حفظ گردد، حقوق‌دانان برای اجرای عدالت و جلوگیری از استبداد یک سری حقوقی را برای متهم در مرحله تحقیق در نظر گرفته‌اند که با رعایت این حقوق هم آزادی افراد تضمین و هم نظم در جامعه برقرار خواهد گردد. بنابراین پرسش تحقیق این است که مبنای ضرورت حقوق متهم در مرحله تحقیق چیست؟

به نظر می‌رسد حقوق دفاعی متهم مبتنی بر کرامت انسانی و حکم فطرت و عقل است. تا فطرت انسان به بیدادگری و عقل به شکاکیت و شبهات نیالوده است، برای حفظ آزادی فردی و تحقق عدالت اجتماعی آن را ضرورت می‌داند، چنان‌که شرع نیز متناسب با حکم فطرت اصل اولیه را بر برائت انسان و قبح عقاب بلا بیان گذاشته است. بررسی مبانی مسئله، نیاز به تبیین مفاهیم دارد باید منظور از متهم و حق دفاع را روشن سازیم تا بتوانیم به بررسی مبانی بپردازیم.

الف: مفهوم شناسی

۱) متهم

متهم در لغت عرب بر وزن محترم از ماده «وهم» عبارت است از سهو و آنچه در خاطر و خیال واقع می‌شود (طریحی، ۱۳۹۵ق: ج ۶: ۱۸۵) در تعریف دیگر از ماده‌ی وهم آمده است تصور و تخیل چیزی در ذهن؛ خواه آن چیز در عالم خارج وجود داشته و خواه نداشته باشد (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ۶۴۳۱۲)؛ هم‌چنین در مورد معنای لغوی متهم آمده متهم مأخوذ از لفظ، «تهمه»: کسی که مورد اتهام واقع شده (همان)؛ متهم بر وزن محترم کسی است که تهمت متوجه او است و هنوز رسیدگی به جرم مورد تهمت شروع نشده و اگر شروع شده باشد به رأی لازم الاجرا پایان نیافته است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۱: ج ۴: ۳۲۱۲). متهم در زبان فارسی به معنای به بدی شناخته‌شده و مورد تهمت قرارگرفته شده (دهخدا، ۱۳۴۲: ج ۴۲/۳۸۳). متهم کسی که به او تهمت زده

شده کسی که کار بدی به او نسبت داده شده (عمید ۱۳۶۳: ج ۳ / ۲۱۷۸)

متهم در اصطلاح: قانون اجراءات جزایی افغانستان در رابطه به تعریف متهم می‌گوید: متهم شخصی است که بنا بر ارزیابی دلایل اثبات جمع‌آوری شده هنگام تحقیق، به حیث مرتکب جرم تشخیص و اتهام بروی وارد گردیده باشد (قانون اجراءات جزایی ماده ۴ بند ۱۳). متهم کسی است که دعوی جنائی علیه او اقامه شده به احتمال اینکه این شخص مرتکب جرم گردیده است یا شرکت در جرم داشته است (الذهبی، ۱۹۹۰: ۷۴) متهم هرکسی است که به ارتکاب یک عمل جنایی مظنون شده است و به همین دلیل تعهد می‌شود که به جرائمی که توسط قانون تعیین می‌شود، موردبررسی قرار گیرد و این قضیه را موردبررسی و ارزیابی قرار داده و سپس محکومیت و یا برائت آن را گزارش کنند (شمس‌الدین، ۲۰۱۲: ۴۳)

۲) حق

حق از منظر لغت، دلالت می‌کند بر ثبات و صحت چیزی (ابوالحسین، ۱۴۰۴ق: ج ۲، ۱۶) و واجب کردن امری یا چیزی، واقف شدن، بر حقیقت امری واقف شدن، هم‌چنین حق به معنی، راست و درست، ضد باطل، ثابت و واجب و کاری که البته واقع شود، یقین، عدل، نصیب و بهره از چیزی، ملک و مال، حقوق جمع حق ثابت که انکار آن روا نباشد (دهخدا، ج ۱۹: ۷۳۷) حق در اصطلاح دانشمندان حقوق و فقهاء چنین تعریف شده: حق نوعی سلطنت برشی است که به عین یا غیر تعلق می‌گیرد و نوعی سلطه بر شخص است و در هر حال، مرتبه ضعیفی از ملک، بلکه گونه‌ای از ملک است (یزدی، ۱۴۲۱ق: ۵۵). حق برای حفظ نظم در اجتماع، جمع آن حقوق است (کاتوزیان، ۱۳۸۲: ۱۳)

۳) دفاع

دفاع در لغت: از کسی حمایت کردن، بدی و آزاری را از خود یادگیری دور کردن، وطن و ناموس و حقوق خود را از دستبرد دشمن حفظ کردن (عمید، ۱۳۶۳: ج ۲، ۱۱۳۲) دفاع دفع کردن از کسی و در اصطلاح حقوقی پاسخ طرف مقابل را دادن در هر دعوی (دهخدا، ۱۳۴۳ ج ۲۳، ۴۷ و ۴۸) حق آنچه شخص شایسته داشتن آن است (مشیری ۱۳۷۴: ۳۶۷) دفاع برطرف کردن باقوت و شدت (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ج ۸ / ۸۷). حق دفاع عبارت است از مجموع تضمیناتی قانونی و قضایی که در سطح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی برای افرادی که در مظان ارتکاب بزه قرار گیرند، در سراسر یک رسیدگی کیفری و باهدف اتخاذ تصمیمی عادلانه به‌دوراز اشتباه قضایی منظور گردیده است (آشوری، ۱۴۴: ۱۳۷۶).

۴) تحقیقات مقدماتی

تحقیقات مقدماتی عبارت است از: تحقیقات راجع به جرائم که مستنطق یا ضابطان دادگستری می‌کند و منتهی به صدور قرار مجرمیت یا قرار منع تعقیب می‌شود (جعفری لنگرودی، ج ۲: ۱۱۵۴). بررسی همه جانبه واقعه جرمی است بر اساس دلایل جمع‌آوری شده توسط سارنوال به طریق استجواب و استنطاق از متهم، استماع بیانات یا اظهارات شهود و ناظرین و ارزیابی دلایل و مدارک جرمی جمع‌آوری شده به‌منظور تثبیت

وقوع یا عدم وقوع جرم، شناخت مرتکب و انتساب اتهام به متهم، در حدود احکام قانون (قانون اجراءات جزایی ماده ۴ بند ۴). مراد از تحقیق در مرحله قبل از محاکمه به عبارت دیگر تحقیق ابتدایی مجموعه عمل کردهای است که توسط مقام تحقیق انجام می‌گردد به هدف کشف حقیقت، در رابطه به جرم که واقع شده و نسبت آن جرم به مرتکب آن و جمع‌آوری دلایل بر ارتکاب جرم (محمود شریف، ۱۹۹۱: ۴۵۸) تحقیقات مقدماتی کلیه اقداماتی است که به منظور کشف جرم، حفظ آثار و ادله وقوع آن و تعقیب متهم از بدو پیگرد قانونی تا تسلیم به مرجع قضایی صورت می‌گیرد (آیین دادرسی، جمهوری اسلامی ایران: ۱۳۸۷: ماده ۱۹) تحقیقات مقدماتی کلیه اقداماتی است که به منظور کشف جرم، تعقیب و دستگیری متهم، جلوگیری از فرار وی، حفظ آثار و ادله جرم و اظهارنظر در مورد دلایل توجه اتهام به او توسط مرجع قضایی انجام می‌شود (خالقی، ۱۳۸۸: ۱۳۶) مجموعه اقدامات، تدابیر و تصمیماتی که برای کشف جرم، جمع‌آوری دلایل، شناسایی متهم، جلوگیری از فرار و یا مخفی شدن او و اظهارنظر درباره بزه‌کار بودن و یا نبودن مرتکب از طرف مقامات خاص قضایی انجام می‌گیرد، تحقیقات مقدماتی نامیده می‌شود (آخوندی، ۱۳۹۴: ۱۱)

۱) مبانی

مبانی جمع مبنا است مبنا در لغت بنیان و اساس چیزی را گویند. (معین، ۱۳۷۱: ج ۳، ۳۷۷) در اصطلاح حقوقی مبنا عبارت است از اصل یا قاعده‌ای کلی که نظام حقوقی مبتنی بر آن باشد و قواعد و مقررات حقوقی بر اساس آن وضع شود (دفتر هم‌کاری حوزه و دانشگاه ۱۳۷۶: ۱۶۹)

۲) کرامت

کرامت از منظر لغت به معنای بزرگی ورزیدن، جوان مرد بودن، بزرگی و ارجمندی، بخشندگی، امر خارق عادت که از اولیاء و صالحان دیده شود پائین تراز معجزه که خاص انبیاست (عمید، ۱۳۸۴: ج ۳، ۱۹۵۳). بزرگی ورزیدن، جوانمرد گردیدن، سرافرازی ارجمندی بزرگواری (دهخدا، ۱۳۳۶: ج ۳، ۴۹، ۴۱۰)

ب: پیشینه حقوق دفاعی متهم

حقوق دفاعی متهم در مرحله تحقیق مقدماتی با پایان یافتن جنگ جهانی دوم و تنظیم اسناد بین‌المللی (حقوق بشر در ۱۰ دسامبر ۱۹۴۸م)، پا به عرصه وجود نهاد که هدف از تنظیم آن الزام دولت‌ها به رعایت حقوق بشر و تأمین شرایط لازم برای برگزاری دادرسی منصفانه در دستگاه قضایی بوده است.

در کشور افغانستان تا آن‌جای که مورد بررسی قرار گرفت به‌طور صریح در رابطه به حقوق دفاعی متهم در مرحله تحقیقات مقدماتی تا سال ۱۳۴۴ مطالبی به چشم نمی‌خورد در سال ۱۳۴۴ حقوق دفاعی متهم در مرحله تحقیق مقدماتی وارد حقوقی افغانستان می‌گردد لذا قانون اجراءات جزایی مصوب ۱۳۴۴/۳/۵ حق دفاع متهم در مرحله تحقیق را در مواد «۹۳، ۹۴، ۹۶، ۶۱، ۶۸، ۶۹ و ۸۰»، به رسمیت شناخته و بیان می‌دارد که متهم باید وکیل مدافع خود را در سارنوالی معرفی نماید و وکیل مدافع نیز باید وکیل بودن خود را به سارنوالی ابلاغ نماید و در صورتی که خوف از بین رفتن دلایل جرم وجود نداشته باشد محقق نمی‌تواند در

جنایات بدون حضور وکیل از متهم سؤال نماید هم‌چنین بیان می‌دارد که وکیل می‌تواند قبل از استنطاق و مواجهه از اوراق تحقیق اطلاع حاصل نماید، به متهم و مجنی علیه حق می‌دهد که در تمام جریان تحقیق حضور داشته باشد و عضو سارنوالی نمی‌تواند اوراقی را که متهم به وکیل مدافع یا اهل خبره برای مشورت می‌دهد اخذ نماید.

اما حقوق دفاعی متهم در حقوق مصر از سابقه بیشتری برخوردار است در قانون اجراءات الجنائیه مصر «مصوب ۳ ستمبر ۱۹۵۰ برابر با ۱۲ شهریور ۱۳۲۹» دو سال بعد از تصویب اعلامیه جهانی حقوق بشر در مواد «۳۶ و ۴۰ و ۷۷ و ۸۴ و ۸۸ و ۱۲۴ و ۱۲۵ و ۱۳۹ و ۱۴۱» حقوق دفاعی متهم به رسمیت شناخته شده است. در ماده ۳۶ می‌گوید: مأمور ضبط قضایی باید فوراً اقوال متهمی را که دستگیر شده است بشنود اگر دلیلی برای بی‌گناهی خود اقامه نتوانست در مدت ۲۴ ساعت باید به دادستانی معرفی و تحویل نماید و دادستانی نیز موظف است در مدت ۲۴ ساعت تکلیف وی را روشن نماید در صورت بی‌گناهی آزاد نماید و در صورتی که مجرم باشد باید زندانی نماید. در ماده ۷۷ بیان می‌دارد که متهم و وکیل آن باید در تمام مراحل تحقیق حاضر باشند در صورت ضرورت چنانچه تحقیق در غیاب آن‌ها انجام شود باید بعد از رفع ضرورت نتیجه تحقیقات در اختیار آن‌ها قرار گیرد و از حقوق مسلم متهم و مجنی علیه است که در طول تحقیقات وکیل به همراه داشته باشد. در ماده ۸۴ می‌گوید طرفین دعوا حق دارند با هزینه خود از مدارک و اوراق کپی برداری نمایند.

در ماده ۸۸ متهم حق دارد از مستشار و اهل خبره استفاده نماید و از قاضی تحقیق بخواهد که اطلاعات پرونده را در اختیار آن بگذارد. در ماده ۱۲۴ بیان می‌دارد قاضی تحقیق در جنحه و جنایات که مجازات آن زندان است نمی‌تواند از متهم تحقیق نماید و یا وی را با متهمان دیگر یا شهود روبه رو نماید مگر بعد از دعوت محامی و وکیل آن برای حضور در جریان تحقیق. در ماده ۱۲۵ می‌گوید: برای وکیل باید اجازه داده شود به محتوای پرونده اطلاع حاصل نماید قبل از تحقیق از متهم و یا مواجه آن و در هر صورت نباید بین متهم و وکیل آن فاصله ایجاد نماید. در ماده ۱۳۹ قانون‌گذار بازپرس را موظف می‌دارد که متهمی که دست‌گیر یا زندانی می‌شود بلافاصله باید تفهیم اتهام شود برای آن اعلام نماید که حق دارد به هرکسی که خبر می‌دهد خبر دهد و حق دارد از وکیل کمک بگیرد. در ماده ۱۴۱ نیز تأکید می‌کند که در هر صورت بین متهم و وکیل آن بدون حضور فرد دیگری باید ارتباط وجود داشته باشد. در نتیجه، حقوق مصر در زمینه حقوق دفاعی متهم در مرحله تحقیقات مقدماتی نسبت به حقوق افغانستان ۱۵ سال سابقه بیش‌تر دارد.

ج: مبانی حقوق دفاعی متهم

در نظام حقوقی اسلام، حقوق دفاعی متهم در مرحله تحقیق، هم از مبانی شرعی برخوردار است و هم‌ریشه در فطرت و عقل دارد. اینک مبانی عقلی، فطری و نقلی آن مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱) کرامت انسان

کرامت انسانی به‌رغم اهمیت بسیار والای که دارد، تا کنون در هیچ یک از اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی کشورها، تعریف نشده است، بلکه غالباً در اسناد بین‌المللی، هنگام اشاره به این موضوع از عبارت حیثیت انسانی استفاده شده است به‌عنوان نمونه در اعلامیه جهانی حقوق بشر (مصوب ۱۹۴۸م) به هنگام تأکید برحق کرامت انسان، از آن به حیثیت ذاتی و مقام و ارزش انسانی تعبیر شده است. در منشور ملل متحد (مصوب ۱۹۴۵م) نیز از کرامت به عنوان حیثیت و ارزش شخصیت انسان تعبیر شده است، همچنین در دو میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (مصوب ۱۹۶۶م) نیز حیثیت ذاتی انسان مبنای سایر حقوق دانسته شده است.

کرامت را علما به دو قسمت تقسیم‌بندی نموده‌اند: کرامت ذاتی و کرامت اکتسابی. آنچه که در این نوشتار مورد بررسی قرارگرفته همان بخش اول است، این کرامت که از آن به حیثیت ذاتی نیز تعبیر می‌شود حقی است که تمام انسان‌ها به صرف انسان بودن بدون استثنایی از آن برخوردارند رنگ نژاد جغرافیا گویش و گرایش، جنسیت وضعیت اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، در آن دخالت ندارد و این همان چیزی است که خالق هستی با جمله زیبای (وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ) به آن تصریح می‌نماید. روایات اسلامی نیز به این مطلب گواهی می‌دهد مخصوصاً پیامبر اعظم در حجت‌الوداع با بیان شیوا آن را بیان نمودند. ای مردم بدانید خدای شما یکی است و پدرتان یکی، نه عرب بر عجم برتری دارد و نه عجم بر عرب، نه سیاه‌پوست بر گندم‌گون و نه گندم‌گون بر سیاه‌پوست مگر به تقوا (مکارم، ۱۳۷۴: ج ۲۲: ۲۰۲)

برخی از نویسندگان، کرامت را مجموعه‌ای از اوصاف و عناصری دانسته که موجب تمایز انسان از سایر موجودات می‌شود یعنی تفکر، احساس و خواست (ناجی‌زواره، ۱۳۸۹: ۱۲۱). در اسناد متعدد حقوق بشر بر کرامت ذاتی انسان تأکید شده است، هرچند از مبنا و معنای آن سخن به میان نیامده است، در پاره‌ای از آن‌ها کرامت ذاتی انسان یکی از اصولی دانسته شده است که منشور ملل متحد بر آن مبتنی است (کنوانسیون رفع انحاء تبعیض نژادی، ۱۹۶۶) در برخی کرامت ذاتی به‌عنوان مبنای حقوق بشر به رسمیت شناخته شده است (همان: ۱۵۸)

۱-۱. کرامت انسان در حقوق افغانستان

از نظر تاریخی کرامت انسان در حقوق افغانستان همواره مورد توجه قانون‌گذار بوده و در مراحل قانون‌گذاری تأکید بر حفظ کرامت انسان گردیده است در قانون اساسی مصوب ۱۳۴۳ در مقدمه این قانون حفظ کرامت انسانی را از اهداف تدوین این قانون بیان نموده‌اند همچنین در ماده ۲۶ بند ۲ بیان می‌دارد: آزادی و کرامت انسان از تعرض مصون است و انفکاک نمی‌پذیرد دولت به احترام و حمایت آزادی و کرامت انسان مکلف است. در بند ۱۰ این ماده آمده: تعیین جزایی که مخالف کرامت انسانی باشد جواز ندارد (قانون اساسی افغانستان مصوب ۱۳۴۳).

قانون اساسی مصوب ۱۳۸۲ نیز در (ماده ۲۴) کرامت انسانی را به رسمیت شناخته بیان می‌دارد: آزادی حق طبیعی انسان است، این حق جز آزادی دیگران و مصالح عامه که توسط قانون تنظیم می‌گردد، محدودی ندارد، آزادی و کرامت انسان از تعرض مصون است، دولت به احترام و حمایت آزادی و کرامت انسان مکلف است (قانون اساسی ۱۳۸۲) بر اساس حفظ کرامت انسان، متهم دارای حقوقی خواهد بود که قابل سلب و انتقال نبوده و مصون از توهین، تحقیر، تعذیب جسمی روانی و هرگونه برخورد غیرانسانی خواهد بود چنانچه این مطلب را قانون اجراءات جزایی افغانستان در ماده ۷ بند ۳ بیان می‌کند: مصونیت از توهین، تحقیر، تعذیب جسمی، روانی و هرگونه برخورد غیرانسانی (قانون اجراءات جزایی مصوب ۱۳۹۳).

۲-۱) کرامت انسان در حقوق مصر

قانون اساسی مصوب ۲۰۱۲م، مصر در ماده ۳۱ کرامت انسانی را مورد ارزیابی قرار داده بیان می‌نماید: کرامت و عزت حق هر انسانی است و جامعه و دولت تضمین‌کننده احترام به آن و حمایت از آن است و در هیچ شرایطی مجاز به اهانت بشری نیستیم. و در ماده ۳۶ می‌گوید: تمام کسانی که دستگیر یا زندانی یا آزادی‌های شان محدود می‌شود می‌بایست بر اساس کرامت انسانی شان با آن‌ها برخورد شود و نمی‌بایست مورد شکنجه و آزار و اذیت بدنی و روحی قرار گیرند و بازداشت و زندانی کردن این افراد باید با حکم قضایی صورت گیرد (قانون اساسی مصر ۲۰۱۲). قانون اجراءات الجنائیه مصر نیز کرامت انسانی را به رسمیت شناخته و در ماده ۴۰ این قانون بیان می‌دارد: جایز نیست بازداشت و حبس هیچ انسانی را مگر به امر مقامی که اختصاص دارد به این امر قانوناً وقتی هم بازداشت می‌شود باید با متهم به گونه‌ی رفتار شود که کرامت انسانی وی محفوظ باشد لذا اذیت کردن چه بدنی و چه روحی جایز نیست.

۲) آزادی

انسان آزاد به دنیا آمده و از اراده، اختیار و انتخاب برخوردار است. از منظر اسلام انسان آزاد آفریده شده است و هیچ‌کسی حق به بند کشیدن انسان و محدود کردن آزادی او را ندارد. امام علی(ع) می‌فرماید: «وَلَا تُكُنْ عَبْدًا غَيْرِكَ وَ قَدْ جَعَلَكَ اللَّهُ حُرًّا» (نهج البلاغه، نامه ۳۱). همه افراد بشر از حقوق فطری یکسانی بهره‌مند هستند و هیچ یکی از معیارهای نژاد، رنگ، طبقه اجتماعی ملاک برتری نیست. چنان‌که اعلامیه جهانی حقوق بشر نیز بر این مبنا، همه افراد بشر را بهره‌مند از آزادی، عقل و وجدان دانسته و برای همه حیثیت، کرامت و حقوق برابر قائل شده (اعلامیه جهانی حقوق بشر، ماده ۱).

۲-۱. آزادی در حقوق افغانستان

آزادی حق طبیعی انسان است. این حق جز آزادی دیگران و منافع عامه که توسط قانون تنظیم می‌گردد محدودی ندارد. آزادی و کرامت انسان از تعرض مصون است و انفکاک نمی‌پذیرد. دولت به احترام و حمایت آزادی و کرامت انسان مکلف است. (قانون اساسی ۴۳، ماده ۲۶). آزادی و کرامت انسان از تعرض مصون است. دولت به احترام و حمایت آزادی و کرامت انسان مکلف است. (قانون اساسی افغانستان مصوب

۲-۲. آزادی در حقوق مصر

آزادی فردی یک حق طبیعی است که مصون از تعدی است مگر در موارد ارتکاب جرم. هیچ فردی را نمی‌توان بازداشت، بازرسی، توقیف و یا آزادی‌اش را محدود کرد مگر در مواردی که مربوط به حفظ امنیت عمومی باشد یا بر اساس بررسی و تحقیق لازم‌الاجرا گردد. حکم مربوطه را بایستی قاضی با صلاحیت یا دادستان عمومی بر اساس مقررات قانونی صادر نماید (قانون اساسی ۱۹۱۷: ماده ۴۱).

۳) اصل برائت

این اصل به‌عنوان یکی از اصول مترقی مربوط به پذیرش شأن و کرامت انسانی در قوانین اکثر کشورهای جهان و اسناد بین‌المللی به‌کار گرفته شده است و اهمیت آن به قدری است که در قوانین اساسی کشورها به آن توجه خاص شده در قانون اساسی کشور افغانستان نیز به آن اشاره شده در اصل ۲۵ می‌گوید: برائت ذمه حالت اصلی است. متهم تا وقتی که به حکم قطعی محکمه باصلاحیت محکوم علیه قرار نگیرد، بی‌گناه شناخته می‌شود. فرض برائت امتیاز ارزنده‌ای را به متهم اعطا می‌کند و متهم ملزم نیست که به همه سئوالات پاسخ بدهد و می‌تواند با اتکا به این اصل سکوت اختیار کند. نمی‌توان او را وادار کرد که علیه خود حرف بزند یا با شکنجه یا تهدید به شکنجه از او اقرار گرفت و چنین اقراری نمی‌تواند مستند محکومیت وی قرارگیری (رحمدل، ۱۳۹۴: ج ۳، ۲۷).

حقوق متهم در سه مرحله برخورد با نیروهای انتظامی و به طور کلی ضابطان دادگستری، بازپرسی یا تحقیقات مقدماتی و سرانجام به هنگام رسیدگی نهایی در دادگاه ممکن است مورد تجاوز و تعدی قرار گیرد. حتی قانون‌گذار ممکن است با وضع برخی قوانین مغایر با قانون اساسی و حقوق بشر به حریم حقوق متهم تجاوز نماید. اصل برائت ضروری می‌نماید که در هر یک از مراحل سه‌گانه فوق امکاناتی در اختیار متهم قرار گیرد و تکالیف برای مسئولان منظور شود تا در نهایت امکان صدور حکم عادلانه را فراهم سازد (آشوری، ۱۳۹۲: ۴۳).

۱-۳. اصل برائت در حقوق افغانستان

حقوق افغانستان چون بر مبانی اسلامی پی‌ریزی گردیده است بر این اساس اصل برائت متهم در حقوق کیفری افغانستان همواره مورد توجه قانون‌گذار بوده قانون اساسی مصوب ۱۳۴۳ در ماده ۲۶ بند ۸ این حق را به رسمیت شناخته و چنین بیان می‌دارد: برائت ذمه حالت اصلی است متهم تا وقتی که به حکم قطعی محکمه محکوم‌علیه قرار نگیرد بی‌گناه شناخته می‌شود (قانون اساسی ۱۳۴۳). قانون اساسی مصوب ۱۳۸۲ نیز در ماده ۲۵ بیان می‌دارد: برائت ذمه حالت اصلی است. متهم تا وقتی که به حکم قطعی محکمه باصلاحیت محکوم علیه قرار نگیرد بی‌گناه شناخته می‌شود. قانون اجراءات جزایی افغانستان نیز در ماده ۵ در بند ۱ بیان می‌دارد: برائت ذمه حالت اصلی است. متهم تا وقتی که به حکم قطعی محکمه باصلاحیت محکوم‌علیه قرار

نگیرد بی‌گناه شناخته می‌شود (قانون اجراءات جزائی، مصوب ۱۳۹۳).

۲-۳. اصل برائت در حقوق مصر

قوانین مصر نیز اصل برائت و فرض بی‌گناهی متهم را به رسمیت شناخته در اصل ۶۷ قانون اساسی مصوب ۱۹۷۱ بیان می‌دارد: هر خواننده تا زمانی که گناهی در یک دادگاه قانونی که در آن به او حق دفاع داده می‌شود ثابت نشده باشد بی‌گناه است، یعنی اصل بر برائت شخص است. هر شخص متهم بایستی مجال دفاع از خود را داشته باشد (قانون اساسی، ۱۹۷۱م). در اصل ۷۷ قانون اساسی مصوب ۲۰۱۲ نیز بیان می‌دارد: به جز در موارد مشخص شده در قانون دادخواست‌های جنایی جز توسط طرف‌های مختص در این امر ارائه نخواهند شد و متهم تا زمان اثبات اتهام مبرا است مگر آن‌که اتهام وی به اثبات رسیده باشد (قانون اساسی، ۲۰۱۲م).

۳-۳. آثار اصل برائت در حقوق دفاعی متهم

در واقع مهم‌ترین آثار اصل برائت کیفری را بایستی در بخش حقوق دفاعی متهم جستجو نمود چون هدف نهایی از پیش‌بینی اصل برائت کیفری حفظ حقوق متهم و جلوگیری از تضییع حقوق ایشان است. مهم‌ترین آثار اصل برائت کیفری در حقوق متهم را می‌توان در موارد ذیل خلاصه نمود:

۱. حق تفهیم اتهام در اولین ساعات انتساب اتهام یا بازداشت؛
۲. حق برخورداری از سکوت درازای اتهامات وارده؛
۳. حق برخورداری از وکیل از اولین ساعات دادرسی در کلیه محاکم؛
۴. عدم نیاز اثبات بی‌گناهی توسط متهم؛
۵. حق دست رسی به پرونده اتهامی و اطلاع از کلیه دلایل تحصیل شده علیه او؛
۶. حق برخورداری از شرایط امکانات و فرصت کافی جهت معرفی وکیل؛
۷. حق برخورداری از کلیه حقوق اجتماعی و سیاسی قبل از صدور یک حکم قطعی و لازم‌الاجرا؛

۸. حق اعتراض به قرارها و احکام صادره قبل از قطعی شدن آن‌ها؛
۹. حق رایحه آخرین دفاع در آخرین مرحله دادرسی؛
۱۰. لزوم تفکیک سیستم بازداشتگاه‌های موقت از زندان‌ها و جداسازی متهمین تحت قرارهای

بازداشت از محکومیت‌های کیفری حبس (سرمت بناب، ۱۳۸۷: ۳۳)

۴ اصل برابری فرصت‌ها

یکی از پایه‌های دادرسی منصفانه تساوی سلاح‌ها است که در بعضی اسناد حقوق بشری قید گردیده و منظور از آن برابری امکانات و تجهیزات طرفین در دادرسی است و ریشه در اصل قدیمی دارد که می‌گوید استدلال طرف دیگر دعوی را بشنوید یا لازمه قضاوت شنیدن اظهارات طرفین دعوا است (ناجی زواره، ۱۳۸۹: ۱۳۸۹).

۱۱۴). اصل برابری فرصت‌ها در اصطلاح حقوقی بدین معنا است که دادستان و متهم در دادرسی کیفری وضعیت برابر دارند در دادرسی کیفری متهم در برابر شهروند دیگری قرار ندارد بلکه در برابر دولت قرار می‌گیرد تفاوت بزرگ دو طرف از نظر قدرت و امکانات دولت را متعهد می‌کند که تضمین نماید حقوق متهم محفوظ می‌ماند (همان: ۱۱۵) پذیرش اصل برابری فرصت‌ها در کشورهای مختلف متأثر از دادرسی منصفانه‌ای که در اسناد بین‌المللی نظیر ماده ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و ماده ۶ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر مقرر گردیده است، است. لذا دادرسی منصفانه و برابری سلاح‌ها ایجاد می‌کند که طرفین دعوا مخصوصاً متهم از حقوقی بهره‌مند باشد که ذیلاً به آن‌ها اشاره می‌گردد.

۵) حق برخورداری از تسهیلات و زمان کافی برای تهیه دفاعیه

دفاع و تعقیب باید به شیوه‌ای صورت گیرد که حق طرف‌های دعوا در برخورداری از فرصت مساوی جهت آماده شدن و ارائه شکایت در طول روند رسیدگی‌ها تضمین شود حق برخورداری از تسهیلات و زمان کافی برای تهیه دفاعیه یکی از جنبه‌های اساسی و مهم اصل تساوی ابزارها و امکانات به شمار می‌رود (سازمان عفو بین‌الملل دادرسی عادلانه، ۱۳۹۰: ۹۲).

۶) حق آگاه شدن از اتهامات

حق آگاه شدن از موضوع اتهام خود از حقوق اساسی هر شخصی است که در برخی از عبارات حقوقی از آن به دادن اخطار مناسب در زمینه اتهام‌ها و یا حق متهم بر اینکه عنوان اتهام به او گفته شود یاد می‌شود (کاشانی، ۱۳۸۳: ۲۰). لازمه تحقیق و بازجویی از متهم آگاه بودن از موضوع اتهام و دلایل آن است اما تفهیم اتهام باید به گونه‌ای باشد که متهم وضعیت مناسب، زمان کافی، برای آماده نمودن دفاعیات خود را داشته باشد و فهمیدن اتهام باید فرصتی باشد تا متهم خود را برای پاسخ دادن به مقام تحقیق و تهیه دفاعیه مناسب و مؤثر آماده سازد لذا آگاهی متهم نباید تنها منحصر به موضوع و دلیل اتهام باشد بلکه در واقع متهم باید از مواد قانونی ناظر به اتهام اسناد مدارکی که مستند ادعای مدعی است و تمامی حقوق دفاعی خود آگاه باشد.

۱-۶. حق آگاه شدن از اتهامات در حقوق افغانستان

قانون اساسی افغانستان مصوب ۱۳۸۲ در ماده ۳۱ بند ۲ این حق را به رسمیت شناخته بیان می‌دارد: متهم حق دارد به مجرد گرفتاری از اتهام منسوب اطلاع یابد و در داخل میعاد که قانون تعیین می‌کند در محکمه حاضر گردد. قانون اجراءات جزایی افغانستان حق آگاهی از اتهام وارده را در ماده ۷ بند ۱ چنین بیان می‌کند: دانستن جرم نسبت داده شده و کسب توضیحات در مورد اتهام وارده و اجراءات قضیه از حقوق متهم است.

۲-۶. حق آگاه شدن از اتهامات در حقوق مصر

در قوانین مصر نیز به طور صریح تفهیم اتهام متهم بیان گردیده است. در اصل ۳۵ قانون اساسی مصوب ۲۰۱۲ در بند ۲ چنین بیان می‌دارد: کسانی که آزادی‌های آن‌ها لغو یا محدود می‌شود باید ظرف ۱۲ ساعت از

دلیل این امر آگاه و ظرف ۲۴ ساعت از زمان لغو یا محدودیت به دستگاه قضایی معرفی و تحقیقات لازم از آن‌ها با حضور وکلای‌شان صورت گیرد و در صورت نداشتن وکیل برای آن‌ها وکیل تسخیری معین خواهد شد. در اصل ۷۱ قانون اساسی ۱۹۷۱ نیز بیان می‌دارد: هر شخصی که توقیف و یا بازداشت می‌شود بایستی از علت بازداشت و یا توقیف خود مطلع شود. او حق دارد با هرکسی که صلاح می‌داند تماس بگیرد و وضعیت خود را اطلاع دهد و به طریقی که قانون مشخص کرده طلب کمک نماید. او بایستی خیلی سریع از اتهاماتی که به وی نسبت داده شده مطلع شود. همچنین در ماده ۱۲۷ بیان می‌دارد که امر جلب متهم باید حاوی این مطالب باشد: اسم، لقب، شغل، محل اقامت و اتهام که به وی نسبت داده شده، تاریخ جلب و امضای قاضی. از این ماده نیز استفاده می‌شود که متهم باید از جرم که به واسطه آن تحت تعقیب قرار گرفته و بازجوی می‌شود آگاهی داشته باشد.

۷) حق برخورداری از وکیل

یکی از مهم‌ترین ابزارهای دفاعی واصل برابری فرصت‌ها حق بهره‌مندی از وکیل و مشاور حقوقی، مخصوصاً برای افرادی که توقیف و بازداشتی در مرحله تحقیقات مقدماتی است. در اسناد بین‌المللی الزام‌آور حقوق بشر هرچند به‌طورکلی به بیان حق بهره‌مندی از وکیل پرداخته‌اند اما گستره این حق تمامی مرحله‌های رسیدگی را از جمله مرحله تحقیقات مقدماتی را در برمی‌گیرد (صابر، ۱۳۸۸: ۲۴۵).

۱-۷. حق برخورداری از وکیل در حقوق افغانستان

این حق در قانون اساسی و قانون اجراءات جزایی به رسمیت شناخته شده و بیان می‌دارد که یکی از حقوقی که متهم در مرحله تحقیقات مقدماتی از آن بهره‌مند است حضور وکیل مدافع در تمامی جلسات رسیدگی و توانایی دفاع از متهم توسط وی است قانون اساسی در ماده ۳۱ بیان می‌دارد: هر شخصی می‌تواند برای دفع اتهام به مجرد گرفتاری و یا برای اثبات حق خود وکیل مدافع تعیین کند. قانون اجراءات جزایی مصوب ۱۳۹۳ نیز در ماده ۷ بند ۸ ضمن بیان حقوق مظنون و متهم می‌گوید: تعیین وکیل مدافع یا داشتن مساعد حقوقی مطابق احکام قانون. و در ماده ۹ بند ۴ به‌صراحت بیان می‌نماید که متهم در مرحله تحقیقات مقدماتی تعیین وکیل را ضروری دانسته: هرگاه شخص به جرمی مظنون یا متهم گردد که قانون جزای آن را حبس طویل یا بیش‌تر از آن پیش‌بینی نموده باشد داشتن وکیل مدافع در اجراءات تعقیب عدلی ضروری پنداشته می‌شود. همچنین در ماده ۱۴۵ بند ۱ بیان می‌دارد: تحقیق در تمام جرائم، جنایت، جنحه، حتمی بوده و مطابق احکام این قانون توسط سارنوال در حضور وکیل مدافع مظنون یا متهم صورت می‌گیرد. در ماده ۱۵۲ سارنوال را موظف می‌نماید که از متهم بخواهد وکیل مدافع همراه خود داشته باشد: سارنوال قبل از آغاز تحقیق از متهم می‌خواهد وکیل مدافع با خود داشته باشد. هرگاه متهم از گرفتن وکیل مدافع امتناع ورزد موضوع در محضر درج و امضای وی اخذ می‌گردد. در صورتی که متهم عدم توانایی مالی خود را برای گرفتن وکیل مدافع اظهار نماید، مطابق احکام قانون و مقررۀ مربوط به اداره مساعدت‌های

حقوقی معرفی می‌گردد.

۲-۷. حق برخورداری از وکیل در حقوق مصر

قوانین مصر نیز به این مطلب پرداخته در اصل ۷۸ قانون اساسی مصوب ۲۰۱۲: حق دفاع افراد از خود یا توسط وکیل تضمین شده است. قانون برای کسانی که توان گرفتن وکیل را ندارند، زمینه‌های لازم برای دفاع از خود را تضمین می‌کند. در اصل ۶۹ قانون اساسی ۱۹۷۱ بیان می‌دارد: حق دفاع به وسیله شخص و یا وکیل وی بایستی تضمین و تأمین شود. قانون بایستی برای شهروندانی که توانایی مالی ندارند وسایل و امکانات رسیدن به عدالت و دفاع از حقوق شان را فراهم نماید. همچنین قانون اجراءات الجنائیه نیز در ماده ۷۷ و ۱۲۴ و ۱۲۵ حق برخورداری متهم را از وکیل مدافع به رسمیت شناخته لذا در ماده ۷۷ دربند ۳ بیان می‌دارد که: خصوم این حق را دارند که در طول تحقیق وکلای خود را همراه داشته باشد. با توجه به این نص قانونی نماینده دولت در مجلس نمایندگان می‌گوید: جدای و فاصله بین متهم و وکیل وی جایز نیست هر جا که متهم باشد وکیل هم باید باشد مقام تحقیق به بهانه سریت تحقیق حق ندارد بین آنها جدای بیندازد (الذهبی، ۱۹۹۰: ۴۰۹).

۸) حق برخورداری از مترجم

آگاهی از تمامی حقوق و دست رسی به محتوای پرونده لازمه‌اش آشنای و فهم زبان بازپرس و مقام قضایی خواهد بود، در صورتی که متهم آشنای به زبان قضایی را نداشته باشد این حق را دارد که زبان مذکور برای وی ترجمه و تفهیم شود، این حق به صورت مطلق باید در تمام مراحل رسیدگی رعایت گردد اسناد بین‌المللی این حق را مورد توجه قرار داده از جمله میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی ماده ۱۴ بند ۳ قسمت الف می‌گوید: بی‌درنگ با زبانی که او بفهمد از نوع و علل اتهامی که به وی نسبت داده می‌شود آگاه گردد. این حق با عبارتی مشابه دربند ۲ ماده ۵ و قسمت الف بند ۳ ماده ۶ کنوانسیون اروپایی نیز به این مطلب هنگام تفهیم اتهام اشاره دارد.

ماده ۷ بند ۱۰ و ماده ۱۱ قانون اجراءات جزایی افغانستان این حق را برای طرفین دعوا پیش بنی نموده: ۱- پلیس، سارنوالی، محکمه مکلف‌اند برای مجنی علیه مظنون یا متهمی که زبان مورد استفاده در اجراءات تعقیب عدلی را نداند یا کر یا گنگ و یا کر و گنگ باشد زمینه حضور ترجمان را میسر سازند برای اشخاص بی‌بضاعت در احوال مندرج ماده دهم این قانون به مصرف دولت ترجمان استخدام می‌گردد. ۲- ترجمان مکلف است موضوع محوله را طور دقیق و کامل ترجمه نماید، در صورتی که ترجمه غلط، متناسب با نتایج بار آورده طبق احکام قانون مورد تعقیب عدلی قرار می‌گیرد.

نتیجه

بر اساس مبانی حقوق دفاعی متهم عدالت جزایی در جامعه زمانی محقق می‌شود که قاضی و بازپرس دفاعیات متهم را بشنود و به متهم اجازه دفاع داده، دلایل طرفین دعوا را در نظر گرفته حکم را صادر نماید. بنابراین اصل براءت مبناي حقوق دفاعی متهم در حقوق کیفری و تأمین‌کننده حقوق و آزادی و امنیت آن در برابر قدرت حاکمه است و متهم برای اثبات بی‌گناهی خودش نیاز به اقامه دلیل ندارد و بار اثبات به عهده دادستان یا مجنی علیه خواهد بود. واصل تساوی فرصت‌ها ایجاب می‌نماید آگاه بودن متهم را به جرمی که منتسب به اوست و دسترسی به مدارک موجود و آگاهی از حقوقی که قانون برای متهم در نظر گرفته است تا متهم در برابر نماینده دولت از اتهامی که به او نسبت داده شده است دفاع نماید. طرفین دعوا در تمامی مراحل تحقیق و دادرسی حق گرفتن وکیل مدافع را دارند که در برابر خصم از او دفاع نموده احقاق حق نماید خصوصاً متهم که در شرایط ویژه‌ای قرار دارد، در مقابل دادستان که از تمام امکانات بهره‌مند است در چنین فضایی نمی‌تواند خود از اتهاماتی که بروی وارد شده دفاع نماید؛ تا آزادی و کرامت انسانی متهم در برابر قدرت حاکمه محفوظ بماند لذا قوانین افغانستان و مصر بر اساس مبانی حقوق دفاعی متهم به‌خوبی زمینه دفاع متهم را فراهم نموده تا بتواند در برابر دادستان و مجنی علیه از خودش دفاع نماید. هرچند در حقوق مصر به حق مترجم اشاره نشده است چنان‌چه در حقوق افغانستان بصورت شفاف بیان گردیده است.

فهرست منابع

- قران کریم
- نهج البلاغه
- ۱. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، بيروت: دار الفكر، چ سوم، ۱۴۱۴ق.
- ۲. ابو الحسين، احمد، معجم مقائيس اللغة، قم: دفتر تبليغات اسلامي حوزه علميه چ اول، ۱۴۰۴ق.
- ۳. آخوندی، محمود، آيين دادرسی کیفری، کاربردی، تهران: نشر دور اندشان، چ سوم، ۱۳۹۴.
- ۴. ادوار غالی الدهبی، الاجراءات الجنائیه فی التشريع المصری، مکتبه غریب، چ دوم ۱۹۹۰م.
- ۵. اشرف توفیق شمس‌الدین، شرح قانون الاجراءات الجنائیه مصر ۲۰۱۲.
- ۶. آشوری، محمد، عدالت کیفری، ۱ (مجموعه مقالات) تهران انتشارات گنج دانش، چ اول، ۱۳۷۶.
- ۷. آشوری، محمد، عدالت کیفری ۲، تهران: نشر دادگستر چ اول ۱۳۹۲.
- ۸. بس یونی، محمود شریف، الاجراءات الجنائیه، بيروت: دارالعلم، چاپ اول ۱۹۹۱م.
- ۹. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، تهران: گنج دانش، چاپ دوم، ۱۳۸۱.
- ۱۰. خالقی، علی، آيين دادرسی کیفری، نشر دانش، چ دوم، ۱۳۸۱.
- ۱۱. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه درآمدی بر حقوق اسلامی تهران: سمت چ دوم، ۱۳۷۶.
- ۱۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران، انتشارات دانشگاه، چاپ اول، ۱۳۴۳.
- ۱۳. رحمدل، منصور، آيين دادرسی کیفری، چ ۲، تهران، نشر دادگستر، ۱۳۹۴.
- ۱۴. سازمان عفو بین الملل دادرسی عادلانه ترجمه فریده طه، تهران: میزان چ دوم، ۱۳۹۰.
- ۱۵. سرمست بناب، باقر، اصل براءت در حقوق کیفری نشر دادگستر چ اول، ۱۳۸۷.
- ۱۶. صابر، محمود، آيين دادرسی دیوان کیفری بین المللی نشر دادگستر، ۱۳۸۸.
- ۱۷. صدوری افشار، غلام حسین، فرهنگ فارسی امروز، نشر کلمه، چ دوم، ۱۳۷۵.
- ۱۸. طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم، حاشیه المکاسب مؤسسه اسماعیلیان، قم ۱۴۲۱ق.
- ۱۹. طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، ۶ جلدی تهران، مکتبه المرتضویه، ۱۳۹۵ ه ق
- ۲۰. عمید، حسن، فرهنگ عمید انتشارات امیرکبیر ۱۳۶۳.
- ۲۱. علامه، غلام حیدر، مقاله (حق دفاع متهم در اسناد بین المللی و قوانین افغانستان) مجله پژوهش حقوق و سیاست پائیز و زمستان ۱۳۸۷.
- ۲۲. علامه، غلام حیدر، (آيين دادرسی کیفری افغانستان) مجله حقوقی دادگستری، ۱۳۸۶.
- ۲۳. قربان نیا، ناصر، در جستجوی حق و عدالت، مجمع علمی و فرهنگی مجله، چ اول ۱۳۹۴.
- ۲۴. کاتوزیان، ناصر، مقدمه علم حقوق، تهران، نشر انتشار، چاپ ۳۶، ۱۳۸۲.
- ۲۵. کاشانی، سید محمود، استانداردهای جهانی دادگستری نقد و بررسی قانون دادگاه عمومی و انقلاب، نشر میزان چاپ اول، ۱۳۸۳.
- ۲۶. کیدری، قطب‌الدین، إصباح الشیعۀ بمصباح الشریعۀ، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، چ اول، ۱۴۱۶ق.
- ۲۷. مشیری، مهشید، فرهنگ زبان فارسی، انتشارات سروش، چ سوم، ۱۳۷۴.
- ۲۸. معین فرهنگ فارسی معین مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چ دوم، ۱۳۷۱.

۲۹. موسوی اردبیلی، عبدالکریم. فقه القضا، دانشگاه مفید موسسه نشر، ۱۳۸۱.
۳۰. ناجی زواره، مرتضی، دادرسی بی طرفانه در امور کیفری، نشر شهر دانش، ۱۳۸۹.
۳۱. ناصر؛ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الإسلامیه ۱۳۷۴.
۳۲. قانون اجراءات جزایی افغانستان مصوب ۱۳۴۴.
۳۳. قانون اجراءات جزایی افغانستان مصوب ۱۳۸۳.
۳۴. قانون اساسی افغانستان مصوب ۱۳۸۲.
۳۵. قانون اساسی مصر مصوب ۱۹۷۱.
۳۶. قانون اساسی مصر مصوب ۲۰۱۲.
۳۷. اعلامیه جهانی حقوق بشر ۱۰ دسامبر ۱۹۴۸.
۳۸. میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی سازمان ملل متحد، مصوب ۲۶ دسامبر ۱۹۶۶.
۳۹. کنوانسیون اروپایی حقوق بشر مصوب ۱۹۵۰.